

היסטוריית הסכסוך הישראלי-פלסטיני: השוואה בין מקורות ישראליים שבכתב למקורות פלסטיניים שבעל פה

רפי נץ-צנגוט

מחקר זה בוחן את מידת ההתאמה בין שני נרטיבים שעניינם היסטוריית מלחמת העצמאות וסיבות עזיבתם של הפלסטינים 38 מיישוביהם במהלכה. נרטיב אחד מיוצג בארבעה פרויקטים ערביים/פלסטיניים של היסטוריה שבעל פה (oral history) והנרטיב האחר מיוצג במחקריו של ההיסטוריון הישראלי בני מוריס, המסתמך בעיקר על מסמכים יהודיים/ישראליים. במחקר הנוכחי נמצאה מידה גבוהה של התאמה בין שני הנרטיבים, למרות שני סוגי מקורות המידע שעליהם מבוסס כל נרטיב (היסטוריה שבעל פה לעומת מסמכים). ממצא זה מעלה את האפשרות שבעתיד היסטוריונים ישראליים יתייחסו מלכתחילה ביתר אמון להיסטוריה פלסטינית שבעל פה, שהיא המקור המרכזי של הפלסטינים לחקר העבר, בניגוד לגישתם הנוכחית כלפיה, שבדרך כלל מאופיינת בחשדנות ובחוסר אמון. לממצאים אלה משמעות הנוגעות לסכסוך הנוהג ולהיסטוריה שבעל פה כמקור מידע. במחקר נבחן רק מדגם של יישובים ושל מקורות היסטוריים. מן הראוי לפיכך לערוך בהמשך מחקרים דומים, מרחיבים, כדי לקבל תמונה מבוססת יותר על נושא המחקר.

מילות מפתח: זיכרון קולקטיבי, זיכרון אוטוביוגרפי, היסטוריה שבעל פה, הנכבה, בעיית הפליטים הפלסטינים, האקסודוס הפלסטיני

צדדים לסכסוך בלתי נשלט יוצרים במהלכו זיכרון קולקטיבי שלו. זיכרון זה הוא לרוב מוטה ודיכוטומי, בתארו את הצד האחד לסכסוך בחיוב ואת היריב בשלילה. לזיכרון זה תפקיד חשוב, בעצבו את התגובות הפסיכולוגיות וההתנהגותיות של כל צד כלפי עצמו וכלפי היריב. יש אפוא חשיבות רבה לאימוץ זיכרון מורכב יותר, מוטה פחות וראליסטי על-ידי הצדדים לסכסוך, וכך ירבו הסיכויים לפתרון הסכסוך ולפיוס בין הצדדים (Devine-Wright, 2003; Nets-Zehngut, 2011).

שניים מן המקורות המזינים את הזיכרון הקולקטיבי הם מסמכים והיסטוריה שבעל פה (oral

* ד"ר רפי נץ-צנגוט, המחלקה ליחסים בינלאומיים, האוניברסיטה העברית בירושלים.
דואר אלקטרוני: rafi.nets@gmail.com

(history). הזנה זו נעשית, בין היתר, באמצעות מאמרים וספרים אקדמיים, ואלו משפיעים על הזיכרון הקולקטיבי. עד לאחרונה היו המסמכים מקור כמעט בלעדי לפרסומים היסטוריים אקדמיים. ואולם בתקופה האחרונה החלה ההיסטוריה שבעל פה לשמש מקור נוסף למחקר היסטורי, אף שהיא מלווה בביקורת נוקבת מצד חוקרים המסתמכים על מסמכים. אלה האחרונים טוענים כי אין להסתמך על היסטוריה שבעל פה, מאחר שהיא מניפולטיבית, מוטה ומעוותת ואינה חפה מהשפעת הזמן (Sharphless, 2006).

במהלך הסכסוך הישראלי-פלסטיני (להלן: הסכסוך) יצר כל צד המעורב בו זיכרון קולקטיבי משלו, שככלל, דומה לזיכרון קולקטיבי טיפוסי של סכסוכים (Rouhana & Bar-Tal, 1998). הנושא ההיסטורי המרכזי בחשיבותו בזיכרונות הסכסוך עוסק בסיבות לעזיבת הפלסטינים (שמאוחר יותר נקראו פליטים) את יישוביהם במהלך מלחמת העצמאות של ישראל. המחקר ההיסטורי הישראלי (זה שביצעו חוקרים ישראלים-יהודים) על הסכסוך בכלל ועל בעיית הפליטים בפרט, מבוסס כמעט לחלוטין על מסמכים; ואילו המחקר הפלסטיני של חוקרים פלסטינים מישראל ומחוצה לה מבוסס בעיקרו על היסטוריה שבעל פה (למשל, Gelber, 2001; Yahya, 1999).

כחלק מההכרה העולמית בחשיבות הטיפול בזיכרון קולקטיבי של סכסוכים כדרך לקידום השלום, נעשו, בעיקר מאז שנות ה-90 של המאה העשרים, מאמצים גם בנוגע לסכסוך הישראלי-פלסטיני. הכוונה היא לנסות למצוא נרטיב משותף של הסכסוך, או לפחות ליצור שני נרטיבים שלו, מקבילים, אך לגיטימיים (Nets-Zehngut, in press-a; Rotberg, 2006). בעיית הפליטים עשויה לשמש מקרה מבחן לבדיקה כללית של מידת האמון שהיסטוריונים הדוגלים במסמכים יכולים לתת בהיסטוריה שבעל פה בכלל, ובהיסטוריה של סכסוכים בפרט; מקרה המבחן אף עשוי לשמש לבחינת השאלה עד כמה היסטוריונים ישראלים, המתבססים לרוב על מסמכים, יכולים לתת אמון בהיסטוריה הפלסטינית שבעל פה על הסכסוך בכלל ועל בעיית הפליטים בפרט. בתקווה לתרום לשני עניינים אלה תיבחן במאמר ההיסטוריה הישראלית הטקסטואלית בהשוואה לזו הפלסטינית שבעל פה, בהקשר של בעיית הפליטים. המטרה היא לעמוד על מידת ההתאמה בין שני סוגי ההיסטוריה ולזהות מאפיינים של ההיסטוריה הפלסטינית שבעל פה.

זיכרון קולקטיבי

זיכרון קולקטיבי מוגדר בדרך כלל כייצוגים של העבר המאומצים באופן קולקטיבי. בהקשר של סכסוכים, כל צד לסכסוך יוצר במהלכו זיכרון קולקטיבי שלו, המבוסס על תפיסתו את האירועים שהובילו לפרוץ הסכסוך ושהתרחשו במהלכו (Kansteiner, 2002). זיכרון זה מושפע ממקורות שונים, כגון עדויות של אנשים שלקחו חלק באירועי הסכסוך, טקסים, אמצעים ויזואליים (סרטים ותמונות), אמצעים ווקאליים (שירים), אמצעים פיזיים-מרחביים (מצבות) — מקצתם רשמיים, של המדינה, ומקצתם פופולריים, של החברה האזרחית (כגון אישיים, משפחתיים או של ארגונים לא ממשלתיים) — וכן מהזיכרון

ההיסטורי. זיכרון היסטורי הוא האופן שבו הקהילה המחקרית רואה את אירועי העבר, ובמקרה שלנו — את בעיית הפליטים (Olick & Robbins, 1998; Winter & Sivan, 2000) זיכרון קולקטיבי של סכסוכים נועד לתמוך באינטרסים של הקבוצה המחזיקה בו, ולפיכך הוא לרוב נוקשה ומוטה. זיכרון כזה מעצב את התגובות הפסיכולוגיות (אמונות חברתיות, רגשות ומוטיבציות) וההתנהגותיות של כל צד לסכסוך — עיצוב חיובי כלפי עצמו, ועיצוב שלילי כלפי היריב (בר-טל, 2007; Bar-Tal & Salomon, 2006).

הזיכרון הקולקטיבי שנוצר במהלך השלבים הפעילים של הסכסוך הוא אפוא פונקציונלי, בספקו לשני הצדדים את הבסיס הפסיכולוגי הנדרש להתמודדות עם הקשיים הרבים והעצומים שהסכסוך מציב בפניהם, ולעידוד תרומתם של חברי כל צד למאמץ המלחמתי. עם זאת, זיכרון קולקטיבי מעין זה מקשה על דעיכת הסכסוך ופתרונו. לפיכך, יש חשיבות רבה ליכולתם של הצדדים לסכסוך לאמץ זיכרון קולקטיבי של הסכסוך שיהיה פחות מוטה ויותר מורכב וראליסטי — כל זאת, כאשר יש בסיס עובדתי לזיכרון הקולקטיבי החדש, כפי שקורה לרוב. תהליך היצירה של זיכרון כזה יכול להביא לשיפור התגובות הפסיכולוגיות וההתנהגותיות של הצד האחד כלפי הצד היריב, ובכך — להגדלת הסיכויים לפתרון הסכסוך. הכרה בתהליך זה תרמה בתקופה האחרונה להתרחבות ההתעניינות של פוליטיקאים וחוקרים בעולם בזיכרון קולקטיבי של סכסוכים (Bar-On & Adwan, 2006; Bar-Siman-Tov, 2004; Nets-Zehngut, 2009).

אימוץ זיכרון קולקטיבי מורכב, ראליסטי יותר ומוטה פחות, יכול להיעשות בדרכים שונות. לדוגמה, על-ידי תהליך של רפלקציה ביקורתית של צד לסכסוך על זיכרונו ההיסטורי (Nets-Zehngut, 2012a); או כאשר הצדדים לסכסוך בוחנים יחד את זיכרונו ההיסטורי על הסכסוך, כדי להגיע להבנות על דרך ההתייחסות של כל צד לאירועי העבר (Bar-On, 2006; Nets-Zehngut, 2012b; Tint, 2010).

נפנה עתה לתיאור שני מקורות מידע המשפיעים על זיכרון קולקטיבי של סכסוכים, שאנשי מחקר ופעילי שלום עוסקים בהם — מסמכים והיסטוריה שבעל פה.

מסמכים והיסטוריה שבעל פה

ככלל, באומרו מסמכים, הכוונה היא למסמכים רשמיים (של המדינה ומוסדותיה) או מעין-רשמיים (בהקשר הנדון — של מוסדות היישוב היהודי בתקופה שקדמה להקמת מדינת ישראל), המתארים את אירועי העבר (Winter & Sivan, 2000). ב"היסטוריה שבעל פה" הכוונה היא לעמדות של אנשים שלקחו חלק באירועים הנדונים, ושתועדו באמצעות ראיונות (Thomson, 1998). במקרה שלנו, המסמכים והראיונות עסקו באירועי הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

בהקשר של סכסוכים, המסמכים מרוכזים לרוב בארכיונים רשמיים או רשמיים למחצה (כגון של מפלגות או ארגונים) ולרוב משמשים לצורכי מחקר אקדמי שתוצאותיו מפורסמות במאמרים או בספרים. ראיונות במסגרת ההיסטוריה שבעל פה נעשים על-ידי מוסדות רשמיים

או רשמיים למחצה (כגון ועדות לאמת ופיוס) ועל-ידי מוסדות החברה האזרחית (כגון משפחות, אנשי מחקר וארגונים של פעילי שלום). העדויות העולות בראיונות יכולות להישמר באמצעי ווקאלי, או להיות מתוכבות, ולפי מקורותיהן יכולות להישמר בארכיונים רשמיים או פרטיים; הן יכולות להיות מופצות באמצעות סרטים, דוחות, ספרים וכדומה. אשר לשני סוגי המקורות — המסמכים וההיסטוריה שבעל פה — תוכנם מוצא את דרכו אל רשויות המדינה ואל מוסדות שונים של החברה האזרחית (לרבות התקשורת והציבור הרחב) — ובכך הוא משפיע על הזיכרון הקולקטיבי של הסכסוך (Winter & Sivan, 2000; Grele, 2006; Shopes, 2002).

בדרך כלל ובעיקר עד שנות ה-60 של המאה העשרים, מסמכים היו המקור המסורתי הכמעט בלעדי למחקר ההיסטורי, בפרט לחקר סכסוכים (De Hart, 1993; Sharpless, 2006). עם זאת, בעיקר במהלך העשורים האחרונים, היסטוריה שבעל פה החלה לתפוס בהדרגה את מקומה כעוד מקור למחקר היסטורי. היא התפתחה בשני מקומות ומתוך שני מוטיבים מובחנים: בצפון אמריקה היא התפתחה כהתנהלות ארכיונית, מחשש כי בתקופה של שימוש נרחב בטלפון, וכאשר אנשי העילית אינם כותבים יומנים כבעבר, מידע היסטורי יקר ערך על האירועים החשובים עלול ללכת לאיבוד. קיום ראיונות עם אנשי העילית, שבהמשך יתוכתבו וייערכו, ואז יפורסמו או יישמרו בארכיונים, בא לשמר מידע חשוב זה. לעומת זאת, במקומות אחרים בעולם, בעיקר באירופה, אך גם באמריקה הלטינית ובאפריקה, התפתחה ההיסטוריה שבעל פה כהתנהלות חברתית על-ידי אלה המכונים "היסטוריונים חברתיים". היא נועדה להשמיע את ההיסטוריה של הקבוצות שקולן לא נשמע, הקבוצות הפחות הגמוניות — נשים, עובדים, הומוסקסואלים ולסביות או הצדדים החלשים בסכסוכים, שההיסטוריה שלהן כלל לא תועדה במסמכים או לא תועדה באופן מספק. ההיסטוריונים החברתיים דגלו בדמוקרטיזציה של העבר וזיכרונו ובשינוי הדרך של חקר העבר, מהדרך המסורתית של "מלמעלה למטה", לדרך חדשה של "מלמטה למעלה". ואכן, פרויקטים רחבי היקף של היסטוריה שבעל פה נערכו באמריקה הלטינית ובאפריקה לאחר ההתמוטטות של משטרים דיקטטוריים או לאחר סיומן של מלחמות אזרחים, או במדינות ברית המועצות לשעבר לאחר שהתמוטט בהן המשטר הקומוניסטי. בהמשך, כאמור, פרויקטים של היסטוריה שבעל פה נערכו באזורים שונים בעולם, כדי לשמר את היסטוריית העילית ולהשמיע את קולן של אוכלוסיות חלשות (Crothers, 2002; Grele, 2006; Sharpless, 2006).

היסטוריה שבעל פה נתקלה בראשית דרכה — וגם כיום, אם כי במידה מעטה יותר — בספקנות ובביקורת מצד אנשי מחקר המסתמכים על מסמכים. הם יצאו נגד תרומתה למחקר ההיסטורי וטענו שאין לסמוך עליה. לדעתם היא מעוותת בגלל הסיבות האלה: השפעת הזמן על מצבו הפיזי המידרדר של המות, רגשות של נוסטלגיה, מניפולציות, הטיות הן של המראיין והן של המראיין, נטיות להצטדק והשפעת הזיכרונות הקולקטיביים של העבר (Sharpless, 2006; Thomson, 1998).

היסטוריונים שבעל פה הגיבו לביקורת זו בכמה דרכים (Barber & Dilg, 2002; Bodnar, 2002).

סלקטיבי ומוטה. שנית, הם הודו כי עיצוב מדויק של העבר על בסיס היסטוריה שבעל פה אינו אפשרי, באמצעם, ככלל, את טענות מבקריהם. עם זאת, עיצוב העבר על בסיס היסטוריה שבעל פה יכול להביא לעיצוב מדויק של העבר רק בחלקו. כלומר, היסטוריה שבעל פה היא שילוב של "האמת" ועבודת הזיכרון. בכל מקרה נטען, כי אירועים משמעותיים ו/או בלתי רגילים נשמרו טוב יותר בזיכרון מאשר אירועים פחות חשובים ו/או רגילים. שלישית, כדי להתמודד עם כמה מטענות מבקריהם, הם פיתחו שיטות מתודולוגיות שונות, מקצתן הושאלו מתחומי ידע אחרים, כדי לתפוס את העבר באמצעות הראיונות בדיוק המרבי האפשרי. מפסיכולוגיה חברתית ומאנתרופולוגיה הם למדו כיצד לאבחן הטיות ואת השפעת הרטרופקטיביות והשפעת המראיין; מסוציולוגיה הם אימצו שיטות של בניית מדגמים; ומהיסטוריה הם למדו כיצד לבחון את אמינות ממצאיהם על-ידי הצלבה של מידע שהתקבל מראיונות או ממקורות מידע אחרים. רביעית, הם הסבירו כי במקרים רבים המידע שנאסף בראיונות לא יכול היה להיות מושג ממקורות אחרים, ולפיכך הוא בעל ערך. חמישית, על סמך כל האמור לעיל, הם טענו כי מסמכים והיסטוריה שבעל פה הם שני מקורות המשלימים זה את זה, וביחד הם מספקים תמונה עשירה ומלאה יותר של העבר.

סוגיית הפליטים הפלסטינים של 1948

הסכסוך הישראלי-פלסטיני החל בראשית המאה העשרים ובמרבית שנותיו היה זה סכסוך בלתי נשלט. הוא גרם פגיעות קשות לצדדים המעורבים בו וערער את היציבות במזרח התיכון. במהלך הסכסוך יצר כל אחד מן הצדדים את הזיכרון הקולקטיבי של הסכסוך (Rouhana & Bar-Tal, 1998): הישראלים הציגו את עצמם באופן חיובי ואת הפלסטינים באופן שלילי, ואילו אצל הפלסטינים ההצגה הייתה הפוכה. בעיית הפליטים היא הנושא ההיסטורי והפוליטי המרכזי בחשיבותו בזיכרונות אלה. מאז מלחמת העצמאות היה נושא הפליטים מוקד ההווה והזוהר הפלסטינית ומקור למחלוקת פוליטית סוערת בין הישראלים לפלסטינים ובין הישראלים לערבים בכלל. לאחר מכן, מאז סוף שנות ה-80 של המאה העשרים, עם תחילת תקופת "ההיסטוריונים החדשים" (ראו בהמשך), הפך נושא זה למקור מחלוקת נוקב גם בחברה הישראלית, ובמהלך שנות ה-90, במסגרת שיחות השלום, הוא היווה סלע מחלוקת מרכזי (ססר, 2004; Morris, 2004; Caplan, 2010).

אשר לישראלים, עד סוף שנות ה-70 של המאה העשרים, זיכרונם הקולקטיבי וזיכרונם ההיסטורי התאימו לנרטיב הציוני. כלומר, לא הוטלה כל אשמה לעזיבת הפליטים הפלסטינים על היהודים-ישראלים, אלא רק על הפלסטינים עצמם. נטען כי הפליטים לא גורשו אלא עזבו מיוזמתם, בעיקר משום שנקראו לעשות זאת על-ידי מנהיגיהם ומנהיגי מדינות ערב, כדי שלא ייפגעו וכדי שלא יפריעו לפעולה החופשית של צבאות מדינות ערב. נאמר כי הם עזבו מיוזמתם מאחר שהופחדו מפני היהודים באמצעות סיפורים שהפיצה המנהיגות הפלסטינית על מעשי זוועה לא מציאותיים שלכאורה ביצעו היהודים (בר-טל, 2007). זו הייתה גם עמדת

רשויות המדינה כפי שבאה לידי ביטוי בספרי ההיסטוריה שנלמדו במערכת החינוך (Nets-) (Zehngut, in press-b; Podeh, 2002) ובפרסומי מרכז ההסברה הישראלי (Nets-Zehngut, 2008). שינוי בזיכרון ההיסטורי בעניין זה התרחש משלהי שנות ה-70 של המאה הקודמת, עת רבים מהחוקרים הישראלים החלו לפרסם מחקרים שהציגו נרטיב שונה על בעיית הפליטים, זה המכונה לרוב "פוסט-ציוני" (נץ-צנגוט, 2012; Nets-Zehngut, 2011). לפי נרטיב זה, היו סיבות שונות לעזיבת הפליטים, לרבות עזיבה מרצון ופחד, אך מקצתם גם גורשו על-ידי כוחות הביטחון היהודיים (בתקופת המנדט הבריטי) ובהמשך על-ידי כוחות הביטחון הישראליים. משלהי שנות ה-80, עם הופעת כתביהם של ההיסטוריונים החדשים, זכה הנרטיב הפוסט-ציוני לתמיכה מחקרית ניכרת. היסטוריונים אלה ביקרו היבטים שונים של הנרטיב הציוני, בעיקר בהקשר לבעיית הפליטים. ההיסטוריון שהתמקד בעיקר בחקר בעיית הפליטים היה בני מוריס, שבנושא זה תמך בנרטיב הפוסט-ציוני (זנד, 2004; ססר, 2004).

אירועי מלחמת העצמאות, לרבות אלה הנוגעים לבעיית הפליטים, תועדו בשיטתיות במסמכים של מוסדות השלטון היהודיים (ובהמשך גם במסמכים ישראלים). הזיכרון ההיסטורי הישראלי, הציוני והפוסט-ציוני, מסתמך כמעט בלעדית על מסמכים (מעט ממקורות בין-לאומיים, כגון מבריתניה ומאמצות הברית), ובפרט על מסמכים יהודיים וישראליים. היסטוריונים ישראלים דוחים את ההיסטוריה שבעל פה (דומה שיותר באשר לפלסטינים ופחות באשר לישראלים) כמקור למחקר היסטורי בטענות של הטיות סלקטיביות, השפעת הזמן, סדר יום פוליטי ואידאולוגי והשפעת הסכסוך הנמשך. בנוסף, המחקר ההיסטורי הפלסטיני על הסכסוך בכלל ועל בעיית הפליטים בפרט נתפס על-ידי חוקרים ישראלים מובילים כפולמוסי, מתנצל, בלתי-מקצועי וכזה שאינו עושה ניסיון ממשי לגלות מה התרחש באמת במהלך הסכסוך (למשל, Gelber, 2001; Morris, 2004).

אשר לצד הפלסטיני, ככלל, הזיכרון הקולקטיבי והזיכרון ההיסטורי שלהם על הפליטים היו במהלך השנים ועד היום הומוגניים, בהציגם את הפליטים כמי שגורשו על-ידי היהודים-ישראלים, ובדחותם את הטענה כי הם עזבו עקב קריאות מנהיגיהם ומנהיגי מדינות ערב לעשות כן. החוקרים הפלסטינים טוענים כי הנרטיב הישראלי של בעיית הפליטים מבוסס בעיקר על מסמכים יהודיים-ישראליים (ומעט מסמכים בריטיים ואמריקניים), ומתעלם ממקורות פלסטיניים וערביים העוסקים בנושא זה — בכך נשארת עלומה העמדה הפלסטינית בעניין הסכסוך. זאת ועוד, לטענתם, המסמכים אינם מקור חד-משמעי ואובייקטיבי לאירועים המתוארים בהם, מאחר שתוכנם מושפע מזהות כותביהם ומההקשר שבו נכתבו. חוקרים אלה מבקרים את הנרטיב הישראלי על אודות בעיית הפליטים בנוגע להיקף הגירוש, לרקע ההיסטורי של היחס לגירוש ביישוב היהודי, לסיבות לעזיבת הפליטים (לטענתם, כאמור, לא היו קריאות אל הפלסטינים מצד מנהיגיהם או ממדינות ערב לעזוב את בתיהם) ובנוגע לאירועים ביישובים מסוימים (אבו-לוע'וד, 1991; ג'עבר, 1999; Abdel Jawad, 2006; Masalha, 1991).

לפלסטינים אין כמעט מסמכים המתייחסים למלחמת העצמאות או לבעיית הפליטים, וחוקריהם בנושאים אלה מתבססים בעיקר על היסטוריה שבעל פה המושגת באמצעות

פרויקטים המבוצעים בקרב האוכלוסייה הפלסטינית (Abdel Jawad, 2006; Khalidi, 1992; Yahya, 1999).

מסוף המאה העשרים, כחלק מהתופעה הכללית של ייחוס חשיבות רבה לזיכרון קולקטיבי של סכסוכים, תשומת הלב הוסבה גם אל הזיכרון הקולקטיבי של הסכסוך הישראלי-פלסטיני בקרב הצדדים המעורבים בו. המטרה היא למצוא דרכים שבהן יוכלו הצדדים להתמודד עם הזיכרון הקולקטיבי של הסכסוך בדרך שתקדם שלום ופיוס ביניהם. אחת הדרכים המרכזיות לכך היא באמצעות משא ומתן על הבדלים בין הנרטיבים, במטרה למצוא נקודות משותפות, לצמצם פערים בין הנרטיבים או להגיע להסכמה על שני נרטיבים מקבילים אך לגיטימיים שלום (Bar-On, 2006; Bar-On & Adwan, 2006; Pappé, 2006). מאמצים כאלה עשו פעילי שלום מארגונים לא-ממשלתיים, כגון "גוש שלום" ו"זכרות", או אנשי מחקר במסגרת מוסדות או פרויקטים שונים, למשל, PRIME (אדואן, בר-און, מוסאלם ונווה, 2003), IHJR (Institute for Shared Histories & Reconciliation, 2009) (Scham, Salem, & Pogrund, 2005). עד היום לא הושגה התקדמות ממשית בכיוון זה.

סיכום הרקע התיאורטי

הישראלים והפלסטינים ערים לצורך שיש לשאת ולתת על הזיכרון ההיסטורי של הסכסוך — לרבות בנוגע למלחמת העצמאות ולבעיית הפליטים — ולנסות לבוא לידי הסכמה על אודותיו. משימה חשובה זו נתקלת בקושי מובנה, מאחר שבנוגע לסכסוך, ובייחוד בנוגע למלחמת העצמאות, המתודולוגיה של הישראלים נוטה להשתמש רק במסמכים כמקורות מידע, וזיכרונם ההיסטורי מבוסס בעיקר על מסמכים יהודיים-ישראליים. לעומת זאת, אשר לפלסטינים, המצב הפוך. להם יש בעיקר היסטוריה שבעל פה, המתודולוגיה שלהם נוטה בעיקר להיסטוריה שבעל פה, ולכן הזיכרון ההיסטורי שלהם של הסכסוך והמלחמה מבוסס באופן מכריע על היסטוריה שבעל פה. הפער הזה בין שני הצדדים וההימנעות של החוקרים הישראלים מההיסטוריה הפלסטינית שבעל פה הם תוצאה של שני גורמים מצטברים. גורם אחד הוא הביקורת הכללית של חוקרים ישראלים המתבססים על מסמכים, אל מול היסטוריה שבעל פה, וזאת עקב ההשפעה השלילית של הזמן והזיכרון. הגורם האחר הוא הטיות ספציפיות בהקשר של הסכסוך עקב עמדות פוליטיות, בעיקר בכל הנוגע לאלה של הצד האחר (כלומר, הטענה הישראלית כי ההיסטוריה הפלסטינית שבעל פה היא מוטה).

מטרת המחקר

מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבדוק אם יש בסיס לגישור, ולו חלקי, על הפער בין הנרטיב הישראלי לנרטיב הפלסטיני בנושא הסכסוך הישראלי-ערבי, ואם לחוקרים הישראלים העוסקים בחקר הסכסוך יש בסיס, ולו חלקי, למתן את עמדתם השלילית כלפי היסטוריה הפלסטינית שבעל פה. מקרה המבחן לביצוע הבדיקה היה בעיית הפליטים, מאחר שזהו הנושא

ההיסטורי החשוב ביותר לשני הצדדים והוא נחקר לעומקו על-ידי שניהם. במחקר נבחנו הזיכרון הישראלי ההיסטורי וההיסטוריה הפלסטינית שבעל פה בדבר הגורמים להיווצרות בעיית הפליטים, ונבחנה מידת ההתאמה בין שתי הגרסאות ובין מאפיינים שונים של הנרטיב הפלסטיני ושל הנרטיב הישראלי. ודוק: המטרה אינה לבחון את מידת התאמתו של הנרטיב הפלסטיני ל"אמת", אלא את מידת התאמתו לנרטיב הישראלי.¹

שיטת המחקר

מקורות המידע

מקורות המידע מתייחסים ל-38 מתוך כ-400-450 יישובים שנעזבו על-ידי תושביהם הערבים (ומאוחר יותר כונו פליטים) במהלך מלחמת העצמאות. המטרה בהתמקדות ביישובים ספציפיים היא כפולה. ראשית, היא מאפשרת ניתוח ממוקד של הסיבות לעזיבת התושבים; ושנית, ההיסטוריה הפלסטינית שבעל פה מתייחסת כמעט באופן מכריע רק לעזיבת יישובים ספציפיים (להבדיל מהדיון בעזיבת כלל הערבים מכל היישובים גם יחד). המידע שישמש להשוואה יתבסס, מהצד הישראלי, על הממצאים של ההיסטוריון בני מוריס, ומהצד הפלסטיני, על הממצאים של ארבעה פרויקטים של היסטוריה שבעל פה שנערכו בקרב פליטים פלסטינים.

הממצאים הישראליים. הבחירה בבני מוריס וממצאיו כמייצגי העמדה של החוקרים הישראליים (כלומר, הזיכרון ההיסטורי הישראלי) בנוגע לנושא הפליטים, מקורה בהיותו החוקר הישראלי שחקר את הנושא הזה באופן המקיף ביותר, וממצאיו הנדונים כאן התקבלו על-ידי רוב החוקרים הישראליים.² מוריס עסק במחקריו בממוקד כמעט בכל היישובים הפלסטיניים והיישובים המעורבים שהושפעו מהמלחמה. דרך חקירתו זו מאפשרת לבחון את

1 יצוין, כי המחקר הנוכחי עוסק רק בסיבות לעזיבת הפליטים, ולא בהיבטים אחרים הקשורים לנושא זה, כגון: האם הייתה "רוח טרנספר" בקרב היישוב טרם פרוץ מלחמת העצמאות, או האם הייתה בקרב היישוב היהודי ובהמשך למדינת ישראל תכנית כוללת לגירוש הפלסטינים. הדבר נבע מפאת קוצר היריעה במסגרת המאמר, כמו גם מסיבה טכנית: היבטים אלה אינם קשורים לניתוח עזיבת הפלסטינים בכל יישוב ויישוב, אלא מתייחסים לעזיבת כלל הפלסטינים את כלל היישובים. ככל הנראה משום כך היבטים אלה לא נדונו כמעט במסגרת הפרויקטים של ההיסטוריה הפלסטינית שבעל פה, שעוסקת ביישובים. לא ניתן היה אפוא לנתח היבטים אלה במחקר הנוכחי, שדן בסיבות לעזיבה בפועל של כל יישוב ויישוב מ-38 היישובים הנדונים.

2 כאמור, המחקר עוסק רק בסיבות לעזיבת הפליטים. כפי שנמצא, הרוב המכריע של המחקרים שפרסמו חוקרים ישראליים, לבטח המובילים שבהם, לאחר פרסום ספריו של בני מוריס מ-1988 ומ-1991 על הולדת בעיית הפליטים, אימצו את ממצאיו על הסיבות לעזיבת הפליטים (לסקירת עמדת קהילת המחקר הישראלית משנת 1949 ועד תחילת שנות האלפיים כלפי הסיבות לאקסודוס הפלסטיני, ראו נץ-צנגוט, 2012; Nets-Zehngut, 2011). כל זאת, להבדיל מביקורת שהופנתה אל מוריס על-ידי מקצת החוקרים באשר לנושאים אחרים כגון צדקת גירוש פלסטינים, קיום תכנית כוללת לגירוש הפלסטינים וקיום רוח טרנספר בקרב היישוב.

העדויות על כל יישוב הנזכר בספרו בהשוואה לעדות הפלסטינית, המתמקדת אף היא ביישובים מסוימים (Shlaim, 1995). מוריס פרסם את ספרו הראשון בנושא זה בשנת 1988,³ ולאחר מכן פרסם עוד ספרים או מהדורות נוספות שלהם. מחקרו בנושא התבסס כמעט לחלוטין על מסמכים, ברובם מסמכי מדינת ישראל או מסמכים של מוסדות היישוב היהודי שקדם למדינה, וכן מסמכים רשמיים מבריטניה, מארצות הברית ומגורמים בין-לאומיים (Morris, 2004). באמצעות מחקרו של מוריס, אפשר היה להגיע במאמר הנוכחי למסמכים השמורים בארכיונים הישראליים ואחרים. דבריי להלן, שיתייחסו לנרטיב הישראלי של בעיית הפליטים, יתבססו על ממצאי מוריס כפי שבאו לידי ביטוי בספרו משנת 2004, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*.

הממצאים הפלסטיניים. הפרטים המרכזיים על ארבעת הפרויקטים של היסטוריה בעל פה פלסטינית שיידונו במחקר מפורטים בלוח 1, בסדר יורד של מועד פרסומם.

לוח 1: ארבעת הפרויקטים של היסטוריה פלסטינית שבעל פה

פרויקט	מבצע	פעילי שלום / אנשי מחקר	צד לסכסוך	שנת פרסום	מספר היישובים שנחקרו ¹	מספר המראיינים ²
1	ארגון זכרות	פעילי שלום	ישראלים (יהודים ופלסטינים)	2006-2003	14	26
2	ארגון בת שלום	פעילי שלום	ישראלים (יהודים ופלסטינים)	2005	1	1
3	כתב העת Journal of Palestine Studies	אנשי מחקר	פלסטינים	1988	4	4
4	דוקטורנט Nafez Nazzal	אנשי מחקר	פלסטיני	1978	23	100~
						סך הכול
						131~

¹ שלושה יישובים הופיעו ביותר מפרויקט אחד. המופעים החוזרים שלהם נספרו יחד עם המופע הראשון, ולפיכך סך כל היישובים הוא 38 ולא 42.

² בפרויקט 4 המספר מתייחס לרוב אוכלוסיית המחקר בפרויקט. ראו בהמשך את פרטי פרויקט זה.

נתייחס באופן פרטני לארבעת הפרויקטים לפי סדר הופעתם בלוח. את הפרויקט הראשון ביצע ארגון זכרות, שהקימו פעילי שלום ישראלים-יהודים בשנת 2002 במטרה לעורר בקרב

³ אף שספרו של מוריס *The birth of the Palestinian refugee problem, 1947-1949* נושא את התאריך 1987, הדבר נובע לדברי מוריס מטעות, מאחר שבפועל פורסם הספר בתחילת 1988 (ריאיון של מחבר המאמר עם בני מוריס, 19.6.2006).

הישראלים מודעות לאחריותם לנַכְפָּה הפלסטינית — הרס כפרי הפלסטינים ב־1948 וגירושם (זוכרות, בלא תאריך; Bronstein, 2005). משרדי הארגון ממוקמים בתל אביב והוא מעסיק בעיקר יהודים ומעט פלסטינים. פעילותו כוללת, בין היתר, ארגון סיורים לכפרים פלסטיניים שננטשו, מתן הרצאות, השתתפות בהפגנות, נקיטת הליכים משפטיים ופרסום חוברות העוסקות בכפרים הפלסטיניים או בערים מעורבות שננטשו. בין השנים 2003 ל־2006 פרסם הארגון 17 חוברות כאלה, כולן בעברית. מהן, רק 14 עסקו בתיאור העדויות לעזיבת הפליטים ולפיכך נמצאו רלוונטיות למחקר (ראו נספח — חוברות ארגון זוכרות שנסקרו במחקר). כל חוברת כוללת רקע היסטורי, תרבותי וכלכלי של היישוב הנדון, ומתמקדת בהמשך באירועי מלחמת העצמאות שהובילו לנטישת היישוב על־ידי תושביו הפלסטינים. התיאור מתבסס בחלקו על מקורות מחקריים ופופולריים ישראלים ופלסטיניים, ומקום מרכזי בהם תופסות עדויות של פליטים ישראלים־פלסטיניים, שבדרך כלל נגבו מהם על־ידי עובדי הארגון ומתנדביו, יהודים ופלסטינים. מחוברות אלה נותחו במחקר הנוכחי רק העדויות.

את הפרויקט השני ביצע ארגון "בת שלום", שהקימו פעילות שלום פמיניסטית ישראלית, יהודית ופלסטינית, בשנת 1994. מטרת הארגון: קידום שלום צודק ובר־קיימא בסכסוך, שמירה על זכויות האזרח ומתן קול שווה לנשים ישראליות, יהודיות ופלסטיניות (עדויות, 2005; פורום ארגוני השלום הפלסטיני ישראלי, בלא תאריך). הארגון הוא חלק מ"קואליציית נשים לשלום" ופועל ממשרדים בירושלים ובעפולה. פעולותיו כוללות, בין היתר, ייזום הפגנות, ארגון תערוכות, סימפוזיונים וסדנאות, ארגון סיורים לכפרים פלסטיניים שננטשו ופרסום החוברת "עדויות" (2005). החוברת, המשמשת את המחקר הנוכחי, נכתבה בעברית וכוללת עדויות שגבו שתי חברות הארגון משתי נשים ישראליות פלסטיניות (רק אחת מהן התייחסה לסיבות לעזיבת הפליטים ונמצאה רלוונטית למחקר).

את הפרויקט השלישי ביצע כתב העת *Journal of Palestine Studies* שמוציא לאור המכון ללימודי פלסטין (The Institute of Palestine Studies – IPS, 2009) הפועל ממשרדים הממוקמים בביירות, פריז, וושינגטון ולונדון. מוסד זה הוקם בשנת 1963 כמוסד עצמאי, ללא שיוך פוליטי וללא כוונות רווח. כתב העת הוקם בשנת 1971, מאמריו מפורסמים באנגלית ומקוטלגים, בין היתר, במאגר המידע האקדמי המכובד ISI Web of Knowledge. בשנת 1988 פרסם בו מאמר שכלל עדויות של ארבעה פליטים פלסטינים שתיארו את האירועים שהובילו לעזיבתם את יישוביהם במהלך מלחמת העצמאות — מאמר שעדויותיו ינותחו כאן (Refugee Interviews, 1988). בעת קיום הראיונות ארבעת המרואיינים התגוררו בירדן ובלבנון ורואיינו על־ידי כתבי העת.

הפרויקט הרביעי בוצע על־ידי נאפז נזאל (Nafez Nazzal), פלסטיני מהגדה המערבית. הוא כתב את הדוקטורט שלו בערך במחצית שנות ה־70 של המאה העשרים באוניברסיטת ג'ורג'טאון, וושינגטון, והתמקד בעזיבת הפליטים הפלסטינים את אזור הגליל במהלך מלחמת העצמאות. נזאל ריאין 111 פליטים מ־25 יישובים, שהתגוררו בעת קיום הראיונות בערים או במחנות פליטים בלבנון ובסוריה. כל המרואיינים היו לפחות בגיל הבגרות שלהם בשנת

1948. המחקר הנוכחי עוסק רק ב־23 מן היישובים, מאחר ששמות שניים מן היישובים לא אותרו בספרו של בני מוריס. לפיכך, המספר המדויק של המרואיינים הרלוונטיים לאותם 23 יישובים אינו ברור, והוא מוערך בכ־100 אנשים. נזאל פרסם בשנת 1974 מקצת מממצאי מחקרו במאמר (Nazzal, 1974) ואת המחקר בשלמותו פרסם בספר באנגלית (Nazzal, 1978) שממצאיו ינותחו כאן.

ארבעת הפרויקטים הללו מייצגים מגוון פרויקטים בכמה היבטים: הם בוצעו בשנים שונות (מן המאוחר אל המוקדם – 2003–2006, 2005, 1988, 1978); ביצעו אותם אנשים מתחומים שונים (פעילי שלום ואנשי מחקר); הם בוצעו על־ידי אנשים מצדדים שונים של הסכסוך (ישראלים – יהודים ופלסטינים, וכן פלסטינים מהשטחים הנוכחיים של הרשות הפלסטינית וממדינות ערב); בעת קיום הראיונות התגוררו המרואיינים בישראל ובמדינות ערביות; היישובים הפלסטיניים או המעורבים שננטשו במלחמה ונדונים בראיונות היו מאזורים שונים בישראל (בעיקר מיישובי הגליל). בנוסף, יצוין כי כל ארבעת הפרויקטים ביחד מתייחסים למספר גדול יחסית של יישובים (38) ולמספר נכבד של מרואיינים (131). לפיכך, הפרויקטים מספקים למחקר בסיס רחב ומגוון של הצד הפלסטיני, בסיס מוצק דיו, אף שלא בחנתי תוצרים של פרויקטים הכתובים בערבית, מאחר שלשון זו אינה שגורה בפי.

ניתוח הנתונים

לצורך ההשוואה בין הנרטיב הישראלי לפלסטיני באשר לסיבות העזיבה של הפלסטינים את 38 היישובים שנדונו בארבעת הפרויקטים, הועמדו זה לצד זה, בזיקה לכל יישוב, הנרטיב הישראלי (לפי בני מוריס) והנרטיב הפלסטיני (לפי הפרויקטים).

העדויות הקבילות: כמה עדויות של פלסטינים לא נכללו במחקר לאחר שנמצאו לא מתאימות בשל אחת מהסיבות האלה: לא נכללו עדויות שלא עסקו בסיבות לעזיבת הפליטים, אלא, למשל, בגירוש שבוצע במהלך מלחמת ששת הימים או בתיאור החיים בכפר הפלסטיני לפני נטישתו; לא נכללו עדויות שהתייחסו ליישובים ששמו בפרויקטים לא אותר בספרו של בני מוריס; כמו כן, נכללו רק עדויות של פליטים שהתנסו אישית ובמישרין באירועי עזיבת היישובים, בהלימה לעיקרון הבסיסי של היסטוריה שבעל פה (Grele, 2006). לפיכך, עדויות שעסקו בתיאור אירועים שהתרחשו בכפרים שכנים ושופר עליהם למרואיינים, או שניתנו על־ידי מרואיינים שב־1948 לא נולדו עדיין או היו מתחת לגיל חמש (גיל צעיר מכדי לזכור את פרטי האירועים) – לא נכללו במחקר.

קטגוריות הסיבות לעזיבה: הסיבות לעזיבת היישובים סווגו לחמש קטגוריות, המבוססות בעיקרן על שיטת הקטגוריזציה והסימון (באנגלית) בספרו של בני מוריס, כדלקמן: "E" (Expulsion, גירוש) – גירוש על־ידי כוחות הביטחון היהודיים, ובהמשך – על־ידי הכוחות הישראליים; "F" (Fear, פחד) – פחד שהוביל לבריחה מהיישוב לפני תחילת ההתקפה של הכוחות היהודיים-ישראליים (בקטגוריה זו אוחדו שתי סיבות, שמוריס עצמו ציין את הקושי להבדיל ביניהן, ושתיהן קשורות לפחד: "F" – פחד ממעורבות במהלך הקרבות עצמם,

ו-"C" — פחד עקב נפילה בידי היהודים-ישראלים של עיר פלסטינית או מעורבת קרובה); "M" (Military Attack, התקפה צבאית) — עזיבה עקב התקפה צבאית על היישוב (בתחילתה, במהלכה ולאחר כיבוש היישוב על-ידי הכוחות היהודיים-ישראליים); "A" (Arab Orders, הוראות המנהיגים הערבים) — עזיבה עקב קריאות של מנהיגי הפלסטינים או של נציגי מדינות ערב לעזוב את היישוב; "W" (Whispering Campaign, תעמולה שקטה) — לוחמה פסיכולוגית יהודית-ישראלית נגד האוכלוסייה הפלסטינית. לרוב צוינה יותר מסיבה אחת ליישוב. הסיווג לסיבות F או M נעשתה בעקבות הסיווג של מוריס, על סמך מועד העזיבה: F מייצגת עזיבה לפני ההתקפה היהודית-ישראלית על היישוב, ואילו M מייצגת עזיבה מתחילת ההתקפה ואילך. למעשה, עזיבה עקב הסיבות הללו יכולה לנבוע, לפחות בחלקה, מהסיבות המקוריות של FC של מוריס, וגם מהסיבות AW. קשה להעריך את ההשפעה הפסיכולוגית של הסיבות FCAW כגורמות לעזיבה. לפיכך, סיווג הסיבות F- ול- M התבסס במחקר זה על מועד העזיבה של היישוב לפני ההתקפה (F) או במהלכה/אחריה (M). לשתיה סיבות אלה חשיבות מרכזית, עקב ההבדל המהותי בין עזיבה לפני תחילת הקרב לעזיבה לאחר תחילתו, כלומר במהלכו או לאחר כיבוש היישוב. לעומת זאת, הסיבות W ו- A שימשו רק כמידע נוסף, פחות בחשיבותן, על העובדות — אם נוהלה לוחמה פסיכולוגית נגד הפלסטינים (W) או ניתנו הוראות לעזיבת היישובים (A). האמור לעיל מסביר מדוע ניתנה חשיבות יתר במחקר לסיבות FM (בניגוד לסיבות AW), וזאת מלבד החשיבות המובנת מאליה המרכזית שניתנה לסיבה E (גירוש).

סיווג סיבות העזיבה: שתי הבהרות נדרשות בנוגע לניתוח הטקסטים. ראשית, כסיבת עזיבה E סווגו כל המקרים שבהם פלסטינים נדרשו/הוכרחו בפועל לעזוב את יישוביהם; שנית, מוריס כלל בספרו רשימה של כל היישובים הפלסטיניים או המעורבים בציינו עבור כל יישוב את הסיבות לעזיבתו על-ידי הפלסטינים. כאמור, שמם של כמה יישובים שנדונו בפרויקטים לא אותר ברשימה זו. בנוסף וליתר ביטחון, תיאור הסיבות לעזיבת היישובים שנלקח מספרו של מוריס מתבסס על ניתוח הטקסט בספר (שהוא זה שקובע לצורך העניין), ולא על הרשום ברשימה.

ממצאים

הנרטיב ההיסטורי הישראלי — תוכן ומבנה

כאמור, הנרטיב הישראלי להיסטוריה של מלחמת העצמאות מתבסס בעיקרו על מסמכים. תוכן: הנרטיב מתאר את תוכנם של אירועים במלחמת העצמאות (כגון מבצעים צבאיים של שני הצדדים ותכניות כלליות אסטרטגיות) ומתמקד בעזיבת הפלסטינים את יישוביהם. מבנה: כפי שהיה אפשר לצפות ממחקר אקדמי, התיאור בנוי וכתוב לפי סטנדרטים אקדמיים. כלומר, החומר ערוך היטב מבחינה לשונית, משתמש בלשון גוף שלישי, כתוב במבנה שיטתי, עם התקדמות שיטתית לפי זמן ומקום והפניה למסמכים לביסוס הנאמר בו.

הנרטיב ההיסטורי הפלסטיני — תוכן ומבנה

כאמור, הנרטיב הפלסטיני לאירועי מלחמת העצמאות מתבסס בעיקרו על עדויות. תוכן: כל ארבעת הפרויקטים (במיוחד זה של ארגון זוכרות) התמקדו ביישובים הנדונים, ובדרך כלל סיפקו רקע כללי (היסטורי, כלכלי, תרבותי וחברתי) על כל יישוב, שלא כבספרו של מוריס, שכמעט אינו מספק מידע כזה. כל הפרויקטים, גם כן בשונה מספרו של מוריס, התייחסו גם לגורל הפליטים לאחר עזיבת יישוביהם: הפרויקט של נזאל התייחס בעיקר לתקופה המידית שלאחר העזיבה ולתיאור ניסיונות החזרה לכפר, ואילו שלושת הפרויקטים האחרים התייחסו גם לשנים רבות שלאחר העזיבה ולתיאור דרכי ההסתגלות של הפליטים לחייהם ביישוביהם החדשים.

מבנה: יש להבחין בין פרויקטים שערכו פעילי שלום לבין אלה שערכו אנשי מחקר, ולעתים גם בין שני הפרויקטים שערכו החוקרים עצמם. העדויות שגבו פעילי השלום לרוב לא אורגנו לפי זמן ומקום, ועריכתם הייתה חלקית ביותר, בהיצמדם הן ללשון היום-יומית של המרואיינים והן לשיח הבלתי מובנה של ריאיון. לדוגמה, בעדותו של איברהים אבו סנינה המתייחסת לעזיבה לפני תחילת המתקפה הצבאית (סיבה F): "...למה אנשי איג'ליל עזבו מכאן? לא רחוק מכאן רצחו שישה אנשי משפחת שובכי, אבל התעמולה הערבית הייתה שכאלו נרצחו כל [בני] המשפחה, כמאה איש. אז כולם ברחו מכאן בפחד" (זוכרות, 2004, עמ' 4-5). לעומת זאת, הפרסומים של שני הפרויקטים של אנשי המחקר נראו ערוכים ומובנים יותר. בנוסף, מחקרו של נזאל נראה דומה במבנהו האקדמי לזה של מוריס, מלבד העובדה שבין הפסקאות המקשרות שלו הוא הרבה להשתמש בציטוטים מעדויות הפליטים, ואלה היו המקור הכמעט בלעדי של מחקרו. בכל הפרויקטים נוסחו הקטעים הרלוונטיים למחקר בלשון גוף ראשון, מלבד פסקאות הקישור של נזאל שנקטו לשון גוף שלישי. דוגמה לעדות המתארת את סיבת העזיבה E היא דבריו של איסה תאמוני מבישאן (בית שאן): "[...] the Jews ordered all the Arabs to leave, carrying them in trucks to the river and ordering them to cross to Transjordan" (Nazal, 1978, p. 49).

בלוח 2 מרוכזים הממצאים הגולמיים של המחקר. ארבעת הפרויקטים מסודרים בלוח לפי מועד פרסומם, מן המאוחר אל המוקדם. את שני הפרויקטים הראשונים בלוח, המאוחרים בזמן, ביצעו פעילי שלום ואת שני האחרונים בלוח, המוקדמים יותר, ביצעו אנשי מחקר.

עקיבות פנימית בנרטיב הפלסטיני המבוסס על עדויות שבעל פה

כאמור, שלושה יישובים נדונו ביותר מפרויקט אחד — עכו (שורות 2, 15, 16 בלוח 2), עין ע'זאל (שורות 8, 17 בלוח 2) וחיפה (שורות 10, 19 בלוח 2). לצורך השוואה בין הנרטיב הפלסטיני לזה הישראלי, אוחדו העדויות הפלסטיניות על אותם שלושה יישובים. הסיבות המצוינות לעזיבת עכו בשורה 2 הן FM, ואילו בשורה 15 צוינה הסיבה F ובשורה 16 — M. לפיכך, העדות המאוחדת הפלסטינית לעזיבת עכו תהיה זו של שורה 2, כלומר הסיבות FM,

לוח 2: הנרטיב הישראלי והנרטיב הפלסטיני בארבעה פרויקטים – ממצאים גולמיים

פרויקט ויישוב (2)	היסטוריה ישראלית טקסטואלית			היסטוריה פלסטינית בעל פה		
	בריחה F, M (3)	גירוש E (4)	מידע נוסף A, W (5)	בריחה F, M (6)	גירוש E (7)	מידע נוסף A, W (8)
פרויקט זוכרות						
1	F			FM		
2	FM		W	FM		
3	M			M		AW
4	F			F		
5	M	E		M	E	
6	FM	E		FM	E	
7	M			FM		A
8	[M]		[A]	[M]		
9	FM	E		FM	E	
10	[FM]		[A]	[FM]		
11	FM	E		FM	E	
12	FM		A	F	E	
13	F			F		
14	M			M	E	
פרויקט בת שלום						
15	[FM]		[W]	[F]		
פרויקט כתב העת JPS						
16	[FM]		[W]	[M]		
17	M		A	M	E	
18	M	E			E	
19	FM		A	FM		
פרויקט נאפו נזאל						
20	FM			FM		
21	FM	E		FM	E	
22	M			FM		AW
23		E		FM		
24	FM			FM		
25	M	E		FM	E	
26	FM	E	W	FM	E	
27	F			F		
28	M	E		M	E	
29	F		W	FM		A
30	FM		W	FM		W
31	FM			FM		
32	FM		A	FM		
33	F		A	F		
34	M	E		M	E	
35	FM			FM		A
36	FM		A	FM		A
37	FM			F		
38	FM	E		M	A	
39	M			M		
40	FM			FM		
41	FM	E		FM	E	A
42	M			M	E	

1 עכו נדונה בשלושה פרויקטים – ראו שורות 2, 15, 16.

2 עין ע'זאל נדונה בשני פרויקטים – ראו שורות 8, 17.

3 חיפה נדונה בשני פרויקטים – ראו שורות 10, 19.

מקרא: A = קריאות לעזוב מצד מנהיגות הפלסטינים/הערבים, W = לוחמה פסיכולוגית, E = גירוש, M = בריחה עקב התקפה צבאית, F = פחד שהוביל לבריחה מוקדמת.

[ ] = הסיבות לעזיבה בשורות אלה נכללו בממצאי אותם היישובים שצוינו בשורות אחרות.

מאחר שהיא מכלילה את הסיבות שצוינו בשלושת הפרויקטים. לשם הבהירות סומנו הסיבות לעזיבת עכו המופיעות בשורות 15 ו-16 בלוח 2 בעזרת סוגריים מרובעים ([I]), ובניתוח הממצאים הן לא יילקחו בחשבון עקב הכללתן בממצאי שורה 2. הסיבה המוזכרת לעזיבת עין ע'זאל בשורה 8 היא M, ואילו בשורה 17 הסיבות הן EM. העדות הפלסטינית המאוחדת לעזיבת יישוב זה תהיה של שורה 17, כלומר הסיבות EM, מאחר שהיא מכלילה את הסיבות שניתנו בשתי העדויות. הסיבה המופיעה בשורה 8 תסומן גם היא בסוגריים מרובעים ולא תילקח בחשבון בניתוח. הסיבות המוזכרות לעזיבת חיפה הן FM בשתי השורות 10 ו-19. לפיכך, העדות הפלסטינית המאוחדת לעזיבת חיפה תכלול גם היא את הסיבות FM, ובבחירה אקראית משתי השורות נבחרה השורה 10, והסיבות בה יסומנו בסוגרים מרובעים ולא ינותחו.

היחסים בין הנרטיב הישראלי לנרטיב הפלסטיני – סיבות FME

בלוח 3 מופיע ניתוח ראשוני של הממצאים הגולמיים הנוגעים לסיבות FME בנרטיב הפלסטיני (מעמודות 6 ו-7 בלוח 2) ובנרטיב הישראלי (מעמודות 3 ו-4 בלוח 2). בלוח מופיעות ארבע קטגוריות לפי מידת הדמיון או השוני בין שני הנרטיבים.

לוח 3: סוג היחסים בין הנרטיב הישראלי לנרטיב הפלסטיני – סיבות FME

סוג היחסים בין הנרטיבים	מספר היישובים	% מכלל היישובים	מספר השורה בלוח 2
1 הסיבות לעזיבה זהות	26	68	2, 6-9, 11, 13, 18*, 19-21, 24, 25**, 26-30, 36-40, 41
2 הסיבות אינן זהות: FM-M או FM-F, בלי הסיבה E	5	13	1, 7, 22, 29, 37
3 הסיבות FM/FM זהות; הסיבה E שונה; לפי מוריס יש E ולפי הפלסטינים אין E	4	11	23***, 38, 39, 42
4 הסיבות F/M זהות; הסיבה E שונה; לפי הפלסטינים יש E ולפי מוריס אין E	3	8	12, 14, 17
סך הכול	38	100	38

* נרטיבים כמעט זהים, ובעיקר בסיבה החשובה E (EM לעומת E)
 ** נרטיבים כמעט זהים, ובעיקר בסיבה החשובה E (EM לעומת EFM)
 *** E (לעומת FM)

בקטגוריה 1 בלוח 3 נכללו 26 יישובים שהנרטיב הישראלי הטקסטואלי על עזיבתם זהה לחלוטין לזה הפלסטיני שבעל פה — והם מהווים 68% מכלל 38 היישובים שבמחקר. מאותם 26 היישובים, על 11 צוינה גם הסיבה E — גירוש. בקטגוריה 2 נכללו חמישה יישובים (13%) שעבורם נמצא שוני בין הנרטיבים, סיבה M בנרטיב אחד לעומת הסיבות FM באחר או F לעומת FM, ומשני הנרטיבים נעדרת הסיבה E. בהתחשב במרכזיות סיבה E במחקרנו בהשוואה לסיבות FM, חשוב לציין כי באותם 13% מהיישובים יש התאמה בין הנרטיבים על העובדה שלא בוצע גירוש. שני ממצאים אלה מסתכמים ל-81% מהיישובים שבנוגע אליהם יש הסכמה בין הצדדים על כל סיבות העזיבה (68%) או על היעדר הסיבה החשובה של גירוש (13%).

ההבדלים המרכזיים בין שני הנרטיבים מקורם בשתי הקטגוריות 3 ו-4, שביחד כוללות 19% מהיישובים. בקטגוריה 3 מסווגים ארבעה יישובים (11%), ושני הנרטיבים מייחסים לעזיבתם את הסיבות F, M או FM, אולם מוריס טוען כי פלסטינים גורשו מארבעת היישובים הללו (סיבה E), ואילו בנרטיב הפלסטיני לא מופיעה טענה כזו. קטגוריה 4 כוללת שלושה יישובים (8%) שבהם היחסים בין הנרטיבים הם הפוכים לאלה שבקטגוריה 3. כלומר, שני הנרטיבים כוללים את סיבות F, M או FM, אולם לפי הנרטיב הפלסטיני בוצע גירוש (E), ואילו לפי מוריס לא בוצע גירוש.

היחסים בין הנרטיב הישראלי לנרטיב הפלסטיני – סיבה E

היישובים הנדונים במחקר זה נבחרו מהיישובים הנדונים בארבעת הפרויקטים הפלסטיניים. מעניין לציין כי מ-42 היישובים שבהם עסקו ארבעת הפרויקטים הפלסטיניים, רק ל-14 (33%) ייחס הנרטיב הפלסטיני עזיבה עקב גירוש. מנקודת מבט אחרת, מתוך כלל 38 היישובים שנכללו בניתוח, סיבת הגירוש הוצגה כסיבה לעזיבה על-ידי שני הצדדים בנוגע ל-18 יישובים (47%). הצדדים הסכימו כי אכן בוצע גירוש בנוגע ל-11 (61%) מאותם 18 יישובים. אשר ליתרת שבעת היישובים — מוריס טען כי בוצע גירוש בארבעה מהיישובים, ואילו בנרטיב הפלסטיני כלל לא הוזכר גירוש; ההפך נכון בנוגע לשלושת היישובים האחרים — לפי הנרטיב הפלסטיני בוצע גירוש של תושבים, ואילו מוריס לא הזכיר גירוש.

היחסים בין הנרטיב הישראלי לנרטיב הפלסטיני – סיבות AW

לוח 4 מרכז את הממצאים מנתוני לוח 2 על עזיבה עקב לוחמה פסיכולוגית (W) או הוראת המנהיגים הערבים (A) (עמודות 5 ו-8). שתי הסיבות קשורות זו לזו: שתיהן מראות על רצון היהודים שהפלסטינים יעזבו ועל פעולות שהיהודים עשו בכיוון זה, גם אם הן היו פחות דרסטיות מגירוש.

לוח 4: מספר האזכורים של סיבות W ו-A בנרטיב הישראלי ובנרטיב הפלסטיני

הסיבה	היסטוריה ישראלית טקסטואלית		היסטוריה פלסטינית בעל פה	
	מספר האזכורים	מספר השורה בלוח 2	מספר האזכורים	מספר השורה בלוח 2
W – לוחמה פסיכולוגית	4	30, 29, 26, 2	3	30, 22, 3
A – קריאות לעזוב מצד המנהיגות הפלסטינית או הערבית	7	33, 32, 19, 17, 12, 38, 36	7	35, 29, *22, 7, *3, 41, 36
סך הכול	11		10	

* סיבה W מוזכרת גם בהקשר ליישוב זה.

מלוח 4 עולה כי שני הצדדים הזכירו את סיבות AW מספר דומה של פעמים (כאמור, לאחר השמטת השורות עם הסיבות הזרות עבור היישובים עכו, עין ע'זאל וחיפה): שניהם הזכירו את סיבה A שבע פעמים, ואילו סיבה W הוזכרה ארבע פעמים בנרטיב הישראלי ורק שלוש פעמים בנרטיב הפלסטיני. נרטיבים זהים נמצאו בנוגע לעזיבת שני יישובים (שורות 30 ו-36). בשבעת המקרים שבהם הוזכרה סיבה W בנרטיב הפלסטיני, היה זה כמעט תמיד בהקשר של מתן עצה לפלסטינים (בעיקר על-ידי כוחות צבא השחרור הערבי) לפנות מיישוביהם את הנשים, הילדים והזקנים כדי שלא ייפגעו במהלך הקרבות. יש לציין כי בנוגע לארבעה יישובים (שורות 4, 7, 29, 31), הנרטיב הפלסטיני כלל תיאור פניות של יהודים לפלסטינים שבהן הם הרגיעו את שכניהם הפלסטינים והביעו את רצונם לחיות עמם בשלום ובדו-קיום — כלומר, התנהגות המנוגדת לסיבה W.

הנרטיב הפלסטיני: הפרויקטים של פעילי השלום בהשוואה לאלה של אנשי המחקר

מעניין להשוות את מידת ההתאמה של הסיבות המרכזיות לעזיבה EMF, בין הנרטיב הישראלי לבין שני סוגי הפרויקטים — אלה שביצעו פעילי שלום ואלה שביצעו אנשי מחקר. למעשה, ההבחנה בין שני סוגי הפרויקטים הפלסטיניים לפי מבצעייהם מבחינה גם בין המאפיינים האחרים שלהם: שני הפרויקטים של פעילי השלום בוצעו בשנות האלפיים (2003–2006) בידי ישראלים (יהודים ופלסטינים) שעיסוקם מחוץ לאקדמיה, והמרוויגים התגוררו כולם בישראל. לעומת זאת, שני הפרויקטים של אנשי המחקר בוצעו לפני זמן רב יחסית (1978 ו-1988) על-ידי ערבים ופלסטינים שאינם ישראלים, והמרוויגים התגוררו בארצות ערביות. לפיכך, לממצאי ההשוואה הנוכחית יש השלכות גם על ההיבטים שלעיל. לוח 5 מרכז את ממצאי ההשוואה הזו. הלוח כולל עבור כל אחד מארבעת הפרויקטים הפלסטיניים את כל היישובים שאזכרו בו, 42 מקרים גולמיים, לרבות אותם ארבעה מקרים שסומנו בסוגריים מרובעים והושמטו מהניתוחים שלעיל עקב אזכור של יישובים ביותר מפרויקט אחד. בלוח

5 נכללו כל 42 המקרים כדי שאי-ההתייחסות למקרים שהושמטו למעלה לא תפגום בהשוואה בין שני סוגי הפרויקטים.

לוח 5: היחסים בין שני הנרטיבים – עם הבחנה בנרטיב הפלסטיני בין פרויקטים של פעילי שלום לאלה של אנשי מחקר

	מספר היישובים	מספר היישובים	% מהיישובים בסוג הפרויקט	מספר השורה בלוח 2
פרויקטים של פעילי שלום				
1	10	67	13, 11-8, 6-2	שני הנרטיבים זהים לחלוטין
2	3	20	15, 7, 1	בשניהם: יחסים לא זהים של FM-M או F-E, אך ללא E
3	0	0		בשניהם: FM/F/M, בעוד שלפי מוריס יש E ולפי הפרויקטים אין E
4	2	13	15, 13	בשניהם F/M, בעוד שלפי הפרויקטים יש E ולפי מוריס אין E
	15	100	15	סך הכול – פעילי שלום
פרויקטים של אנשי מחקר				
1	18	66	,**25, 24, 21-19, *18 41, 40, 36-30, 28-26	שני הנרטיבים זהים לחלוטין
2	4	15	37, 29, 22, 16	בשניהם: יחסים לא זהים של FM-M, או FM-F, אך ללא E
3	4	15	42, 39, 38, ***23	בשניהם: FM/F/M, בעוד שלפי מוריס יש E ולפי הפרויקטים אין E
4	1	4	17	בשניהם F/M, בעוד שלפי הפרויקטים יש E ולפי מוריס אין E
	27	100	27	סך הכול – אנשי מחקר
	42		42	סך הכול כללי – פעילי שלום ואנשי מחקר

* שני הנרטיבים כמעט זהים, ובעיקר בסיבה החשובה E (EM לעומת E)
 ** שני הנרטיבים כמעט זהים, ובעיקר בסיבה החשובה E (EFM לעומת E)
 *** E (לעומת FM)

הממצא המרכזי בלוח 5 נוגע לזהות בין הנרטיב הישראלי לנרטיב הפלסטיני באזכור הסיבות לעזיבת היישובים (קטגוריה 1 בשני חלקי הלוח). נרטיב זה לנרטיב הישראלי נמצא בהתייחסות ל-67% מהיישובים בפרויקטים של פעילי השלום וב-66% מיישובי הפרויקטים

של אנשי המחקר. נוסף על העולה מן הלוח – סיבה E שעניינה הגירוש הוזכרה ב־6 מ־15 (40%) היישובים שנדונו בפרויקטים של פעילי שלום, וב־8 מ־27 (30%) מהיישובים שנדונו בפרויקטים של אנשי המחקר.

דיון

על סמך הספרות הכללית והספציפית שנסקרה כאן אפשר היה לצפות כי ההיסטוריה הפלסטינית שבעל פה העוסקת בפליטים הפלסטינים תהיה שונה משמעותית מההיסטוריה הישראלית הטקסטואלית באותו עניין, תתאר באופן כמעט מוחלט גירוש, ולא תתייחס למקרים שבהם המנהיגות הפלסטינית/ערבית הורתה לפלסטינים לעזוב את יישוביהם. במילים אחרות, אפשר היה לצפות שההיסטוריה הפלסטינית שבעל פה תהיה זיכרון קולקטיבי טיפוסי של סכסוכים, שיתאר את הפלסטינים ביתר חיוב ואת היהודים-ישראלים ביתר שלילה. ממצאי המחקר מורים על תמונה שונה, הפוכה למדי מהמצופה.

היישובים שנדונו בפרויקטים הפלסטיניים

היישובים שנדונו במחקר זה נבחרו בידי פעילי השלום ואנשי מחקר שביצעו את הפרויקטים. מכלל 42 היישובים שנכללו בארבעת הפרויקטים, רק 14 (33%) תיארו את הסיבה E, המרכזית והשנויה במחלוקת ביותר מכל הסיבות לעזיבה. אין אפשרות לבדוק אם זהו אחוז גבוה או נמוך בהשוואה לאחוז היישובים שעבורם מוזכר גירוש כסיבה לעזיבה, מאחר שיישובים אלה אינם מהווים מדגם מייצג ל־400–450 יישובים המופיעים בנרטיב הפלסטיני. עם זאת, שלא כפי שאפשר היה לצפות, על אף המרכזיות של הגירוש כסיבה לעזיבה בזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני, הוא נכלל ב־33% בלבד מהיישובים שנבחרו לפרויקטים, ולא באחוז גבוה יותר, אולי גבוה הרבה יותר.

הנרטיב הישראלי והנרטיב הפלסטיני: מידת ההתאמה בין הנרטיבים

הממצא המרכזי של המחקר נוגע ל־68% מהיישובים שנכללו בניתוח ושבנייה הנרטיב של שני הצדדים זהה לחלוטין. בנוסף, עקב המרכזיות של סיבה E לעזיבת היישוב בהשוואה ליתר הסיבות, ראוי לציין כי ב־13% נוספים מהיישובים, הנרטיבים של שני הצדדים היו זהים, בציינם את מקור העזיבה בסיבות M או F בצירופים שונים, ובשלילת הגירוש כגורם לעזיבתם. כלומר, עבור 81% מהיישובים יש התאמה בין שני הנרטיבים. נראה כי מדובר בשיעור התאמה גבוה בין הנרטיבים, שיעור שיכול לשמש, לפחות להיסטוריונים הישראלים, נקודת התייחסות למידה שבה ההיסטוריה הפלסטינית שבעל פה מתארת במדויק את שורשי בעיית הפליטים (ואולי על יסוד זה, גם נקודת התייחסות לאירועים אחרים של הסכסוך). כל

זאת, מתוך הנחה סבירה שההיסטוריונים הישראלים מתייחסים למקורותיהם שבכתב כמייצגים נכונה את אירועי העבר.

הנרטיב הישראלי והנרטיב הפלסטיני: סיבה E

מ־38 היישובים שנכללו בניתוח, סיבה E נכללה בנרטיב של צד אחד או בנרטיבים של שני הצדדים בנוגע ל־18 יישובים. אשר לאותם 18 יישובים, לפי שני הנרטיבים אכן בוצע גירוש ב־11 יישובים (61%). אשר לארבעה יישובים נוספים, מוריס טען כי בוצע גירוש של תושבי ארבעה מהם, ואילו בפרויקטים הפלסטיניים לא נטען כך. בעניינם של יתר שלושת היישובים, נטען בפרויקטים הפלסטיניים כי בוצע בהם גירוש, ואילו מוריס לא טען כך. מכאן עולה שלא ניתן להבחין בהטיה של ההיסטוריה הפלסטינית שבעל פה לתיאור לא אמתי של גירוש (אם הנרטיב המיוצג אצל מוריס הזהה לזה הפלסטיני מהווה סוג מסוים של אישוש לא־הטיה בנרטיב הפלסטיני — כפי שהיה אפשר לצפות). מסקנה זו מקבלת ביסוס גם מאזכור גירוש על־ידי מוריס בנוגע לארבעה יישובים, ומהיעדר התייחסות לכך בפרויקטים הפלסטיניים. כל האמור לעיל הוא בסיס למסקנה כי כפי הנראה, אי־ההתאמה בין הנרטיבים של שני הצדדים בנוגע לגירוש משבעה יישובים מקורה בראייה קונקרטיה היסטורית של הסיבות לעזיבה, ולא בהטיה של הנרטיב הפלסטיני.

הנרטיב הישראלי והנרטיב הפלסטיני: סיבות AW

התייחסות לסיבה A, קריאות של המנהיגות הפלסטינית/ערבית לעזוב, נרשמה בפרויקטים הפלסטיניים בעניינם של שבעה מהיישובים שנכללו בניתוח (18%). התייחסות זו עומדת בסתירה לרכיב מרכזי בנרטיב ההיסטורי הפלסטיני הגורס שקריאות כאלה לא הושמעו מצד המנהיגות. שבעה מקרים (18%) אינם נתפסים כשיעור גבוה, אולם למשמעותם יש חשיבות מהסיבות האלה: ראשית, 18% מהמקרים הללו נמצאים בסתירה לנרטיב ההיסטורי הפלסטיני; שנית, גם בנרטיב הישראלי נמצאו התייחסויות רק לשבעה מקרים, לרוב באשר ליישובים אחרים (כלומר, יש לשקול את היקף התייחסות הפלסטינית לסיבה A בהשוואה להיקף הכללי של התופעה); ושלישית, אשר לסיבה W, לוחמה פסיכולוגית, בארבעה מהמקרים הייתה בנרטיב הפלסטיני התייחסות לפניות של יהודים אליהם, לפלסטינים, ובהן הם הרגיעו את הפלסטינים באשר לכוונותיהם והביעו את רצונם לחיות עמם בשלום ובדו־קיום, כלומר — למעשה סיבה הפוכה מהסיבה W. לפיכך, בנוגע לסיבות A ו־W (וכאמור, למעשה ההפך מ־W), נראה כי לא ניתן לתאר את הנרטיב הפלסטיני כמוטה, כזה המתאר את הפלסטינים רק באופן חיובי ואת היהודים־ישראלים רק באופן שלילי.

הנרטיב הפלסטיני: פרויקטים של פעילי שלום לעומת פרויקטים של אנשי מחקר

לפי המחקר, מכלל 42 היישובים שאוזכרו בפרויקטים הפלסטיניים, שיעור המקרים שבהם הנרטיב הישראלי היה זהה לזה הפלסטיני היה כמעט זהה בפרויקטים של פעילי שלום (67%) בהשוואה לאלה של אנשי מחקר (66%). כאמור, הבחנה זו בין פרויקטים של פעילי שלום לאלה של אנשי מחקר כוללת בתוכה שלוש הבחנות-משנה: הבחנה בין מועדי ביצוע הפרויקטים (שני הפרויקטים של פעילי השלום — בשנים 2003–2006, ואלה של אנשי מחקר — בשנים 1978 ו-1988); הבחנה בין הוהויות הלאומיות של מבצעי הפרויקטים (פעילי שלום — ישראלים, יהודים או פלסטינים, ואנשי מחקר — פלסטינים שלא מישראל ואולי גם ממדינות ערב); הבחנה בין מקומות המגורים של המרואיינים (פעילי שלום — ישראל, ואנשי מחקר — מלבנון, סוריה וירדן). האמור לעיל מדגיש את המשמעות של הדמיון הרב (66%–67%) בין הנרטיבים של שני הצדדים. לפיכך, ניתן להסיק כי לא הייתה כל השפעה ממשית למאפיינים הללו על הסיבות שהוזכרו בנוגע לעזיבה בארבעת הפרויקטים.

סיכום ומסקנות

על יסוד הדיון שלעיל אפשר להגיע למסקנה, כי הנרטיב הישראלי והנרטיב הפלסטיני בעניין בעיית הפליטים — כפי שבוטאו במדגם היישובים ובמדגם המקורות למחקר הנוכחי — תואמים זה את זה במידה רבה, וההיסטוריה הפלסטינית שבעל פה אינה כה מוטה ומסולפת כפי שאולי היה ניתן לצפות או כפי שנטען בספרות המחקר. לא נטען במאמר הנוכחי כי ההיסטוריה הפלסטינית שבעל פה בנושא הפליטים היא כולה אמת, וטוען זה גם לא נבחן כאן. יצוין, כי המחקר לא בחן את מידת ההתאמה בין הגרסה הפלסטינית לגרסה הישראלית באשר לתקופה הראשונה למלחמה (עד אביב 1948, תקופה שאופיינה בהיקף שולי יחסית של גירוש פלסטינים), ובאשר לתקופתה השנייה (מאביב 1948 ועד לתום המלחמה, שאופיינה בהיקף משמעותי יותר של עזיבת יישובים). הדבר נבע מההנחה כי אין בתקופות אלה כדי להשפיע על ממצאי המחקר בהקשר למטרתו — בדיקת התאמה בין הגרסאות. כך או אחרת, לתיאור עזיבת 38 היישובים שנבחרו למחקר זה יש ייצוג נכבד בהקשר לשתי התקופות הללו. בנוסף, יש לציין כי 38 היישובים שנדונו במחקר הנוכחי אינם מהווים מדגם מייצג של היישובים שנעזבו או שמהם גורשו הפלסטינים ב-1948. עם זאת, הם נדונו בפרויקטים הפלסטיניים שנעשו בתקופות זמן שונות, על-ידי אנשים מתחומי ידע שונים, ושהתגוררו באזורים שונים (וכך גם המרואיינים). בכל זאת יש כדי להגדיל את תקפות הממצאים ואת יכולת ההכללה מהם. אשר למקור הישראלי שנדון במאמר, ספרו של בני מוריס מבוסס על מספר גדול מאוד של מסמכים יהודיים/ישראלים, וגם הוא מגדיל את תוקף ממצאי המחקר ויכולת ההכללה מהם.

נוכח כל זאת ניתן להעריך כי המחקר סיפק בסיס ראשוני מוצק לצורך להמשיך בבחינה רחבה יותר של היחס בין ההיסטוריה הישראלית הטקסטואלית לזו הפלסטינית שבעל פה, ובבחינת המאפיינים השונים של זו האחרונה. המחקר סיפק גם בסיס ראשוני וחלקי להכרה,

כי אפשר שראוי להתייחס ביתר פתיחות להיסטוריה הפלסטינית שבעל פה בעת שאנו, החוקרים הישראליים, דנים באירועים הקשורים לשורשי בעיית הפליטים (ואם כך, אולי גם בנוגע לאירועים אחרים של הסכסוך).

המסקנות הספציפיות שלעיל בעניין בעיית הפליטים והסכסוך הישראלי-פלסטיני נכונות גם עבור היסטוריה שבעל פה ככלל. במדגם המחקר נמצא דמיון רב בין ההיסטוריה שבעל פה לזו הטקסטואלית ולא נמצאו אינדיקציות להטיות. הסבר אפשרי אחד, ולו חלקי, למאפיינים אלה של ההיסטוריה שבעל פה קשור להיבט מסוים שנדון בסקירת הספרות: פרטי אירועים מרכזיים (ומקורות בעיית הפליטים עבור הפלסטינים הם דוגמה מובהקת לכך) נשמרים בזיכרון האנושי במדויק יותר מפרטי אירועים שוליים. דומה שהמחקר כאן מספק תמיכה — גם אם מסויגת, עקב ראשוניות המדגם — לשימוש בהיסטוריה שבעל פה כאחד המקורות לחקר העבר ולחשיבות בדיקת התקפות של סוג ההיסטוריה הזה.

מקורות

- אבו-לוע'וד, א' (1991). הנכבה: זה מה שקרה. אלפיים, 4, 152–158.
- אדואן, ס', בר-און, מ', מוסאלם, א' ונווה, א' (2003). ללמוד את הנרטיב ההיסטורי של האחר — פלסטינים וישראלים. בית ג'אללה: PRIME.
- בר-טל, ד' (2007). לחיות בסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל. ירושלים: כרמל.
- ג'עבר, א' (1999). היסטוריה אחרת. מצד שני, 20, 16–19.
- זוכרות (בלא תאריך). [אתר הבית] אוהור ב-15 ביוני, 2009, מתוך <http://www.nakbainhebrew.org/index.php>
- זוכרות (2004). זוכרות את אג'ליל. תל אביב: המחבר.
- זנד, ש' (2004). ההיסטוריון, הזמן והדמיון — מאסכולת ה"אנאל" ועד לרוצח הפוסט-ציוני. תל אביב: עם עובד.
- נץ-צנגוט ר' (2012). הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים בראי מחקריהם של חוקרים יהודים מן הארץ ומן העולם. פוליטיקה, 21, 151–179.
- ססר, א' (2004). נרטיבים היסטוריים, פליטים וסופיות הסכסוך. בתוך י' וינטרויב (עורכת), מוקדי משבר — המזרח התיכון 2004 (עמ' 75–85). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מרכז משה דיין.
- עדויות (2005). עדויות — נשים בנכבא. ירושלים: בת שלום.
- פורום ארגוני השלום הפלסטיני ישראלי (בלא תאריך). בת שלום. אוהור ב-27 בנובמבר, 2012, מתוך <http://www.peacengo.org/hebrew/organization.asp?ID=126>
- Abdel, J. S. (2006). The Arab and Palestinian narratives of the 1948 war. In I. R. Rotberg (Ed.), *Israeli and Palestinian narratives of conflict – History's double helix* (pp. 72–114). Bloomington: Indiana University Press.
- Bar-On, D., & Adwan, S. (2006). The psychology of better dialog between two separate but interdependent narratives. In I. R. Rotberg (Ed.), *History's double helix: The intertwined narratives of Israel and Palestine* (pp. 205–224). Bloomington: Indiana University Press.

- Bar-On, M. (2006). Conflicting narratives or narratives of conflict: Can the Zionist and Palestinian narratives of the 1948 War be bridged? In I. R. Rotberg (Ed.), *Israeli and Palestinian narratives of conflict – History's double helix* (pp. 142–174). Bloomington: Indiana University Press.
- Bar-Siman-Tov, Y. (Ed.). (2004). *From conflict resolution to reconciliation*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Bar-Tal, D., & Salomon, G. (2006). Israeli-Jewish narratives of the Israeli-Palestinian conflict: Evolvement, contents, functions and consequences. In I. R. Rotberg (Ed.), *Israeli and Palestinian narratives of conflict – History's double helix* (pp. 19–46). Bloomington: Indiana University Press.
- Bodnar, J. (1989). Power and memory in oral history: Workers and managers at Studebaker. *The Journal of American History*, 75, 1201–1221.
- Bronstein, E. (2005). The Nakba in Hebrew: Israeli-Jewish awareness of the Palestinian catastrophe and internal refugees. In M. Nur (Ed.), *Catastrophe remembered – Palestine, Israel and the internal refugees* (pp. 215–241). London, England & New York, NY: Zed Books.
- Caplan, N. (2010). *The Israel-Palestine conflict – Contested histories*. Oxford, England: Wiley-Blackwell.
- Crothers, G. (2002). Bringing history to life: Oral history, community research and multiple levels of learning. *The Journal of American History*, 88, 1446–1451.
- De Hart, J. S. (1993). Oral sources and contemporary history: Dispelling old assumptions. *The Journal of American History*, 80, 582–595.
- Devine-Wright, P. (2003). A theoretical overview of memory and conflict. In E. Cairns & D. Roe (Eds.), *The role of memory in ethnic conflict* (pp. 9–33). New York, NY: Palgrave, MacMillan.
- Gelber, Y. (2001). *Palestine 1948: War, escape, and the emergence of the Palestinian refugee problem*. Brighton & Portland, England: Sussex Academic Press.
- Grele, R. (2006). Oral history as evidence. In T. Charlton, L. Myers, & R. Sharpless (Eds.), *Handbook of oral history* (pp. 43–104). Lanham, MD: Altamira Press.
- Institute for Historical Justice and Reconciliation (IHJR). (2009). [web cite] Retrieved June 15, 2009, from <http://www.salzburgglobal.org>
- Institute of Palestine Studies (IPS). (no date). [web cite] Retrieved June 15, 2009 from <http://www.palestine-studies.org>
- Kansteiner, W. (2002). Finding meaning in memory: Methodological critique of collective memory studies. *History and Theory*, 41, 179–197.
- Ketchum, R. (1991). Memory as history. *American heritage*, 42, 142–147.
- Khalidi, W. (1992). *All that remains: The Palestinian villages occupied and depopulated by Israel in 1948*. Washington, DC: Institute for Palestine Studies.
- Masalha, N. (1991). A critique of Benny Morris. *Journal of Palestine Studies*, 21, 90–97.
- Morris, B. (2004). *The birth of the Palestinian refugee problem revisited*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

- Nazzal, N. (1974). The Zionist occupation of Western Galilee, 1948. *Journal of Palestine Studies*, 3, 58–76.
- Nazzal, N. (1978). *The Palestinian exodus from Galilee – 1948*. Beirut, Lebanon: Institute of Palestine Studies.
- Nets-Zehngut, R. (2008). The Israeli National Information Center and collective memory of the Israeli-Arab conflict. *The Middle East Journal*, 62(4), 653–670.
- Nets-Zehngut, R. (2009). Passive healing of the aftermath of intractable conflicts. *The International Journal of Peace Studies*, 14(1), 39–60.
- Nets-Zehngut, R. (2011). Origins of the Palestinian refugee problem: Changes in the historical memory of Israelis/Jews 1949–2004. *Journal of Peace Research*, 48(2), 235–248.
- Nets-Zehngut, R. (2012a). The passing of time and collective memory of conflicts – Israel and the 1948 Palestinian exodus. *Peace and Change*, 37(2), 253–285.
- Nets-Zehngut, R. (2012b). Overview of the Israeli memory of the Palestinian refugee problem. *Peace Review*, 24(2), 187–194.
- Nets-Zehngut, R. (in press-a). Palestinians and Israelis collaborate in addressing the historical narratives of their conflict. *Quest: Issues in Contemporary Jewish History*, 5.
- Nets-Zehngut, R. (in press-b). Israeli approved textbooks and the 1948 Palestinian exodus. *Israel Studies*, 18(3).
- Olick, K., & Robbins, J. (1998). Social memory studies: From “collective memory” to the historical sociology of mnemonic practices. *Annual Review of Sociology*, 24, 105–140.
- Pappe, I. (2006). The bridging narrative concept. In I. R. Rotberg (Ed.), *Israeli and Palestinian narratives of conflict – History's double helix* (pp. 194–204). Bloomington: Indiana University Press.
- Podeh, E. (2002). *The Arab-Israeli conflict in Israeli history textbooks, 1948–2000*. Westport, CT: Bergin & Garvey.
- Refugee interviews (1988). *Journal of Palestine Studies*, 18(1), 158–171.
- Rotberg, I. R. (2006). Building legitimacy through narrative. In I. R. Rotberg (Ed.), *Israeli and Palestinian narratives of conflict – History's double helix* (pp. 1–18). Bloomington: Indiana University Press.
- Rouhana, N., & Bar-Tal, D. (1998). Psychological dynamics of intractable conflicts: The Israeli-Palestinian case. *American Psychologist*, 53, 761–770.
- Scham, P., Salem, W., & Pogrud, B. (2005). *Shared histories – A Palestinian-Israeli dialogue*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Sharpless, R. (2006). The history of oral history. In T. Charlton, L. Myers, & R. Sharpless (Eds.), *Handbook of oral history* (pp. 19–42). Lanham, MD: Altamira Press.
- Shlaim, A. (1995). The debate about 1948. *International Journal of Middle East Studies*, 27, 287–304.
- Shopes, L. (2002). Oral history and the study of communities: Problems, paradoxes and possibilities. *The Journal of American History*, 89, 588–598.
- Thomson, A. (1998). Fifty years on: An international perspective on oral history. *Journal of American History*, 85, 581–595.

- Tint, B. (2010). History, memory, and intractable conflict. *Conflict Resolution Quarterly*, 27, 239–256.
- Winter, J., & Sivan, E. (2000). Setting the framework. In J. Winter & E. Sivan (Eds.), *War and remembrance in the twentieth century* (pp. 6–39). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Yahya, A. (1999). *The Palestinian refugees*. Ramallah: PACE.

**נספח: חוברות ארגון זוכרות המאזכרות מקורות לעזיבת הפליטים
הפלסטינים את יישוביהם במלחמת העצמאות
(ראו, זוכרות, בלא תאריך — אתר הבית)**

- זוכרות (2003). זוכרות את איסדוד ומג'דל. תל אביב: המחבר.
- זוכרות (2003). זוכרות את עין ע'זאל — 55 שנה לגירוש ב-1948. תל אביב: המחבר.
- זוכרות (2003). זוכרות את שיח' מואניס. תל אביב: המחבר.
- זוכרות (2004). זוכרות את א'לג'ון. תל אביב: המחבר.
- זוכרות (2004). זוכרות את אג'ליל. תל אביב: המחבר.
- זוכרות (2004). זוכרות את אל'רמלה. תל אביב: המחבר.
- זוכרות (2004). זוכרות את חיפה — כן לשיבת העקורים והפליטים. תל אביב: המחבר.
- זוכרות (2005). זוכרות את אל'חאראם (סידני עלי). תל אביב: המחבר.
- זוכרות (2005). זוכרות את אל'לידה. תל אביב: המחבר.
- זוכרות (2005). זוכרות את ליפתא. תל אביב: המחבר.
- זוכרות (2005). זוכרות את סוחאמאתא. תל אביב: המחבר.
- זוכרות (2005). זוכרות את עכו. תל אביב: המחבר.
- זוכרות (2000). זוכרות את ביר אל'סאבא. תל אביב: המחבר.
- זוכרות (2006). זוכרות את עין אל'מאנסי. תל אביב: המחבר.